

Otroški govor v zgodnjem obdobju svojega razvoja

SIMONA KRANJC

POVZETEK

Gradivo, ki ga je avtorica zbrala, kaže, da se otrok postopoma nauči upoštevati sogovorca in njegovo vedenje o temi sporočila. Odstotek egocentričnega (po Piagetu) govora se manjša sorazmerno z večanjem komunikativne kompetence. Učenje sintaktičnih in semantičnih pravil ter strategij govora poteka skozi besedilo. Komunikacija med starši in otrokom je prvi pogoj za uspešno učenje prvega jezika. Analiza poteka intonacije, ki jo je avtorica izvedla, daje zanimive rezultate. Kar 28,28 % posnetih povedi se zaključuje z antikadenco, ki je značilna za govor odraslih v komunikaciji z otrokom. Z antikadenco se zaključujejo povedi, s katerimi deklica odgovarja na dopolnjevalna vprašanja ali ponavlja mamine povedi. Z rastočo intonacijo opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki imajo sicer padajočo intonacijo. Analiza torej kaže, da je otrok zgradil svoje pravilo o poteku intonacije.

ABSTRACT

CHILDREN'S SPEECH IN EARLY STAGES OF DEVELOPMENT

The material, which was chosen by the author, shows that children learn gradually to consider their companions and their behaviour in conversation, on the subject of information. The percentage of egocentric speech decreases (according to Piage) in proportion with the increase in communicative competence. The process of learning syntactic and semantic rules and strategies of speech comes through texts. Communication between parents and children is the first condition for successful learning of a first language.

An analysis of patterns of intonation which the author carried out gives interesting results. 28.28% of recorded statements end with anticadence, which is typical of adult speech in communication with children. Statements in which a girl answers a completion question or repeats her mothers' statement also end with anticadence. A lifted intonation is also found in complementary questions which otherwise have a falling intonation. Thus the analysis shows that a child builds his principles through patterns of intonation.

0 UVOD

V razpravi bom predstavila nekaj značilnosti zgodnje faze razvoja otroškega govora. Ugotovitve, do katerih so prišli raziskovalci otroškega govora v novejših študijah (uporabljena literatura je navedena na koncu članka), dopolnujem s svojim gradivom. Vključeno je gradivo, ki sem ga zbrala z opazovanjem in zapisovanjem govora dveh fantkov od njunega drugega do šestega leta (longitudinalni pristop) in deklice v določenem obdobju razvoja govora (pri dveh letih in osmih mesecih).

Največ pozornosti je namenjene interakciji med mamo in otrokom v predlingvistični in zgodnji lingvistični fazi razvoja govora, torej sociološkim dejavnikom, ki poleg psiholoških dejavnikov vplivajo na razvoj govora.

Analiza gradiva zajema predvsem analizo predlogov, strukture stavkov in potek intonacije v govoru deklice ter razvoj komunikativne kompetence, ki se kaže tudi v izražanju zahtev.

1 ZNAČILNOSTI OTROŠKEGA GOVORA

Na podlagi raziskav psihologov in psiholingvistov je starejšo idejo o tem, da se otroci rodijo z nerazvitimi zaznavnimi mehanizmi, zamenjala nova, ki pravi, da so otroci izredno razviti na vseh področjih delovanja. Danes vemo, da se otroci rodijo s skoraj popolnoma funkcionalnim slušnim sistemom, vizualni sistem je bolj razvit, kot se je navadno mislilo, rodijo pa se tudi z zmožnostjo interakcije s fizičnim in socialnim svetom, kar predstavlja enkratno osnovo za nalogo, ki je pred njimi.

Z vprašanjem kognitivnega razvoja otrok se ukvarja razvojna psihologija. Jean Piaget je dokazal, da poteka intelektualni razvoj v štirih fazah. Vsako fazo opredeljuje različno razumevanje sveta, lastna logika in doslednost, čeprav ta ni v skladu z logiko odraslih. Razvoj opisuje z dvema glavnima procesoma, ki ju imenuje asimilacija (vključitev) in akomodacija (prilagoditev). Otrok bodisi asimilira nove izkušnje v že obstoječo strukturo sveta, tako da jo dopolni z detajli, ali pa nove izkušnje akomodira s spremembo svojega načina mišljenja. Vse pogostejša raba akomodacije kaže na intelektualno rast. Za razvoj govora sta najbolj zanimivi prvi dve leti, ki ju imenujemo zaznavno-gibalna (senzomotorična) faza razvoja mišljenja. Otrok v tem obdobju spozna svet, ga interpretira preko neposrednega stika s predmeti, spozna le izrazite in ločene izkušnje, svoja spoznanja pa izraža z gibanjem, gestami in glasovi. Jean Piaget je zaznavno-gibalno fazo mišljenja razdelil na šest stopenj:

1. Diferenciacija refleksov (od rojstva do prvega meseca). "Otrok se rodi z nekaterimi refleksi, npr. če mu damo predmet v dosego ust, prične sesati; stisne oziroma zapre prste okoli predmeta, ki pride v stik z rokami; obrne glavo proti zvoku."¹

2. Razvoj prvega prilagajanja - akcijski vzorec (od prvega do četrtega meseca). V tem obdobju začne otrok koordinirati dve aktivnosti, tudi zaznavanje in aktivnost. Za to stopnjo so značilne tako imenovane primarne krožne reakcije, npr. otrok sesa palec, ker mu je to v zadovoljstvo.

3. Razvoj akcijskih vzorcev z zunanjim svetom (od četrtega do osmega meseca). Otrok se zanima za predmete in ljudi, ki ga obdajajo. V tej fazi so značilne sekundarne krožne reakcije, ki se podobno kot primarne ponavljajo.

¹ Marjanovič-Umek (1990), str. 32.

4. Nove prilagoditve in pričakovanja (od osmega do dvanajstega meseca). Na tej stopnji pride do usklajevanja dveh ali več sekundarnih krožnih reakcij oziroma dveh ali več podobnih akcijskih vzorcev. Pojavljati se začne spoznanje o stalnosti predmetov, ki obstajajo tudi tedaj, ko jih ne vidimo. Začenja se k cilju usmerjeno vedenje.

5. Nova spoznanja, pridobljena ob aktivnem eksperimentiranju (od dvanajstega do osemnajstega meseca), ki so vezana na tercialne krožne reakcije. Raziskovanje je glavna značilnost te stopnje razvoja, metoda pa so poskusi in napake.

6. Nova spoznanja, pridobljena ob miselnih kombinacijah oziroma zvezah (od osemnajstega do štiriindvajsetega meseca). "Opazen je postopen razvoj notranjih mentalnih predstav."²

Od drugega do sedmega leta govorimo o preoperativni fazi razvoja mišljenja. Predstave o predmetih so povezane s stvarmi okoli njih. Otrok si lahko predstavlja določene stvari, ne da bi jih videl, vendar pa k oblikovanju sveta še vedno prispevajo predvsem konkretne izkušnje o predmetih.

Starost od sedmega do dvanajstega leta predstavlja konkretno operativno fazo. Otrok je že sposoben ločiti med sedanjim in preteklim, razvrščati predmete po velikosti, teži, prostornini, sposoben je opisati niz aktivnosti in dalj časa ohraniti različne informacije.

Od dvanajstega leta dalje govorimo o formalno-operativni fazi. Otrok v tem obdobju že uporablja abstraktna pravila za reševanje problemov. Ko se sooči s problemom, razmišlja o različnih rešitvah, jih pretehta in izbere najbolj sprejemljivo.

Pomembna značilnost otrokovega mišljenja po Piagetu je egocentričnost. Mlajši otrok je prepričan, da vsi mislijo, vidijo in doživljajo na isti način kot on. Počasi spoznava, da njegovo stališče ni nujno vedno edino in pravilno. Pomembna značilnost otrokovega mišljenja je tudi čedalje manjše število magičnih razlag³. Otroci skušajo razumeti in opisati svoje izkušnje z izrazi fizikalne vzročnosti, z logičnimi utemeljitvami, v katerih je vse manj posebnosti otrokovega razumevanja sveta, kot sta npr. realizem⁴, artificializem⁵.

Piaget je svojo teorijo razvoja mišljenja izdelal na podlagi opazovanja otrok, svojih in tudi drugih. Teorija je rezultat posplošitev, mnogokrat gre za posplošitve navzdol. Dejstva in zakoni, ki jih je Piaget odkril, niso splošni, veljavni za vse. Veljajo za otroke v določeni družbeni skupini, kjer jih je opazoval. Tako namreč kaže naše gradivo in izkušnje. Po Piagetu bi se morala npr. kategorija za izražanje časa pojaviti šele v operativni fazi (od 7. do 12. leta), vendar časovno pravilno razporeditev dogodkov opazimo že v govoru petletnega otroka. Prav tako je že petleten otrok sposoben opisati niz aktivnosti in dalj časa ohraniti različne informacije. Piaget je na osnovi svoje analize otrokove logike sklepal tudi, da je otroku pojem vzročnosti tuj. Ob tej ugotovitvi se poraja vprašanje, kako je potem mogoče, da otrok tvori pogojni odvisnik, ki implicira semantični odnos med pogojem in posledico, torej vzročno razmerje, pri tem pa je možnost, da bi poved ponovil, izključena. Piagetova kognitivna teorija bi verjetno morala doživeti nekaj sprememb.

Otrok se v procesu učenja jezika ne uči le sintaktičnih in semantičnih pravil. Naučiti se mora tudi pravil, kdaj, kje in kako govoriti. Naučiti se mora strategij govora. Na tem mestu se psiholingvistika stika s pragmatiko in sociolingvistiko.

2 Marjanovič-Umek (1990), str. 34.

3 Magične ali pravljicne razlage skušajo otroku pojasnjevati stvari na pravljicni osnovi, brez logičnih razlag. Ena izmed takih razlag je, da otroka prinese štorčlja.

4 Realistična razlaga se vedno nanaša na obstoj konkretnega predmeta.

5 Artificialne razlage so razlage, v katerih otrok išče razlog za določeno stanje v odraslem, ki vedno vse naredi tako, da je prav.

Otrok se sintaktičnih in semantičnih pravil ter strategije govora uči skupaj. Učenje poteka skozi besedila.

Piaget je že leta 1926⁶ menil, da otroci do osmega leta niso dobri opisovalci, ker je njihov govor egocentričen. Ko skušajo razložiti svoje misli ali razumeti misli drugih, vidijo le svoje stališče. Zaradi tega pogosto niso sposobni dojeti razlik med njihovim vedenjem o svetu in vedenjem drugih.

Egocentričnost⁷ otroškega govora se kaže v tem, da se otrok pri izbiri referenčnih izrazov velikokrat odloči za take, ki se lahko uporabljajo le v neposredni relaciji do sogovorca (npr. osebni zaimki jaz, midva, mi, prislov časa zdaj...). S tem postane sporočilo aktualno, vendar lahko močno vpliva na njegovo razumljivost. Uspešnost sporočila je namreč odvisna od tega, ali imamo dovolj informacij (trenutnih in zgodovinskih) za razumevanje sporočila. Poleg informacij je pomemben dejavnik pri razumevanju tudi kontekst. Sporočilo, ki je v razredu, kjer učiteljica pozna učence in okolje, iz katerega prihajajo, popolnoma razumljivo, lahko postane za zapisovalca, ki teh informacij nima, nerazumljivo.

Novije študije so pokazale, da se otroci mnogo bolj zavedajo potreb poslušalcev oziroma sogovorcev, kot pa je mislil Piaget. Kaže, da se tega pričnejo zavedati že zgodaj, čeprav je potrebno precej časa, da se naučijo vseh jezikovnih spretnosti, ki so potrebne za uspešno komunikacijo. Uspešnost opisa je odvisna od zapletenosti predmeta ali postopka, ki ga mora otrok opisati. Lažje je namreč preprosto in jasno opisati nekaj, kar dobro poznaš, kot pa tisto, kar komajda razumeš.

Razlikovati moramo med otrokovim mnenjem, katera informacija je potrebna v določenem položaju, in njegovo sposobnostjo, da to informacijo tudi sporoči. Prava informacija v pravem trenutku predstavlja le en vidik komunikacijske kompetence. Drug vidik je izbira pravega načina ali vzorca. Naučiti se, kako govoriti z različnimi ljudmi v različnih situacijah pomeni pomemben del v procesu učenja jezika.

Za uspešno komunikacijo je pomembno, da se otrok nauči upoštevati poslušalca oziroma sogovorca. Petletni otrok do neke mere že obvlada govorne strategije. Ve, o čem govoriti s kom in na kakšen način. Njegov pogovor z mlajšim otrokom se razlikuje od pogovora z odraslim. Razlika ni odvisna samo od povratne informacije, saj otrok poenostavi svoj govor, ko se pogovarja tako z mlajšim otrokom kot z igračo.

Otrok se ne rodi le s sposobnostmi zaznavanja in gibanja, marveč že zelo zgodaj kaže obširno polje socialnega vedenja. M. Harris in Coltheart omenjata spoznanje psihologov, da je otrok že ob rojstvu visoko razvito socialno bitje, kar je bilo pomembno za študij jezikovnega razvoja.

2 INTERAKCIJA MED MAMO IN OTROKOM V ZGODNJI FAZI OTROKOVEGA JEZIKOVNEGA RAZVOJA

Halliday je menil, da ima jezik tri glavne funkcije:

- govorcem omogoča izražanje informacij (izražanje njihovih izkušenj);
- omogoča jim vzpostavljati socialne odnose z drugimi ljudmi;

6 V knjigi *Le langage et la pensée chez l'enfant* govori o poskusu, ki ga je izvedel. Fant, star 7 let in 6 mesecev, je moral opisati delovanje pipe. Opis deluje zmedeno. Nenatančen je zato, ker uporablja zaimke, vendar preje ne pojasni odnosnice.

7 Gre za odnos, ki ga Cassirer imenuje antropocentričen. Človek dojame resničnost iz sebe. Izhodišče je v neposrednih izkušenskih razmerah človeka. Govorec tisto, kar vidi, naredi konkretno.

- omogoča jim prenašati ideje preko sistema, ki izraža povezave med zaporednimi mislimi ter med temi mislimi in kontekstom, v katerem so izražene.

Te tri funkcije je imenoval predstavná, interpersonalna in tekstualna. Govor predšolskih otrok razvije vse tri.

Osnovna struktura menjavanja vlog v interakciji med otrokom in odraslim se začne razvijati precej pred pojavom jezika. Čeprav je menjavanje vlog ob pojavu jezika že zelo dobro razvito, pa traja premor⁸ pred otrokovo vlogo povprečno dlje kot pri odraslem sogovorniku. Pri šestih letih se ta premor skrajša na običajno dolžino.

Komunikacija med dvema oseba poteka tako, da je takrat, ko ena oseba oddaja svoje sporočilo, druga tiho in jo posluša, nato pa se vlogi zamenjata⁹. Na tak način poteka komunikacija tudi med mamo in otrokom. Ko govori mati, otrok posluša, nato pa ji "odgovarja". Raziskave so pokazale, da mora mati ali druga oseba, ki se pogovarja z njim, dati otroku možnost, da "spregovori". V literaturi najdemo zapis o očetu, ki je bil vznemirljen zaradi dejstva, da se njegova nekajmesečna hčerka ni "pogovarjala" z njim. Strokovnjak mu je svetoval, naj kdaj pa kdaj utihne, ker bo le tako lahko "spregovoril" tudi otrok. Nasvet je bil dober. Izkazalo se je, da je oče ves čas govoril. Otrok je bil pozoren poslušalec, zato ni imel možnosti spregovoriti.

Med mamo in otrokom se vzpostavi določena sinhronija, ki je vidna ne le pri govoru, marveč tudi pri gledanju. M. Harris in Coltheart navajata analize videoposnetkov, iz katerih je vidno, da mama in otrok pogosto istočasno gledata isti predmet. Podrobnejše analize so dokazale, da otrok vodi, mati pa mu sledi.

To se dogaja do prvega leta starosti¹⁰, ko se situacija obrne in pričinja otrok slediti materinemu pogledu.

Zanimive so tudi reakcije otroka v prvih šestih mesecih. Ob pogledu na predmet ali človeka namreč otrok različno reagira. Ko vidi predmet, mu sledi s pogledom, skuša ga prijeti in nesti v usta, ko pa vidi človeka, maha z rokami. Njegove geste spremlja tiho premikanje ustnic in jezika, kar izgleda kot poskus govora. Trevarthen¹¹ to fazo imenuje predgovor. Mati in otrok v prvi fazi vzpostavita individualni stil komunikacije, ki je poseben za vsako mamo in otroka, otrok natančno ve, kaj naj pričakuje in kako naj odgovori. Mama si izmišlja igrice, mu poje pesmice. Starejši ko je otrok, bolj kompleksna postaja njuna komunikacija. Bruner meni, da je taka komunikacija zelo pomembna za razvoj govora. Otrok se v družinskem okolju in v komunikaciji z mamo uči jezika in vedenja o jeziku.

Prva materina vloga pri učenju jezika je bolj funkcionalna kot strukturalna. Mati se namreč odziva na otrokovo vokalizacijo in njegove geste, s tem pa otrok prvič začne odkrivati vlogo jezika. Nauči se, da imajo njegova vokalizacija in geste lahko komunikacijski namen.

Pri šestih tednih otrok tudi že z vokalizacijo in ne več samo z jokom izraža tako veselje in zadovoljstvo kot nezadovoljstvo. V tem času se pojavi tudi prvi "socialni smeh".

8 Tak premor ima posebno funkcijo v pogovoru in je odvisen od vloge, ki jo ima govorec. Vlogam, ki napovedujejo odgovore, za katere je potrebno malo premišljevanja (npr. ponovitev), hitro sledijo vloge sogovornikov, nasprotno pa tiste, ki zahtevajo več premišljevanja, sledijo počasneje (npr. informacija).

9 Govorimo o menjavanju vlog.

10 Hkrati je to tudi meja med predlingvistično in lingvistično fazo v razvoju govora. V prvem obdobju otrok razvija percepcijska občutja za zvoke in si pridobiva prakso v artikulaciji glasov. Razvoj jezika se ne začne šele ob prvi besedi, marveč že ob rojstvu. V prvi (predlingvistični) fazi gre za štiri pomembne razvojne stopnje. To so jok, gruljenje, bebljanje in izgovorjava po govornem vzorcu.

11 Harris & Coltheart (1989), str. 37.

Pri treh mesecih se v otroškem govoru pojavi nova dimenzija. Mati v tej fazi iz otroka že lahko izvabi kakšen glas ali glasovno skupino, ki obstaja v otrokovem repertoarju. Verbalno in neverbalno komunikacijo med mamo in otrokom predstavljajo različne igrice, pri katerih mati hkrati nekaj govori ter ljubkuje otroka in podobno. Približno pri devetih mesecih je otrok sam sposoben izvesti določeno gesto ob določeni besedi, kar je prej večkrat ponovila mati, npr. ob besedi pa-pa, otrok začne mahati. Kmalu zatem je otrok sposoben odgovoriti na mahanje z besedico pa-pa. Razumevanje maternega jezika pri enoletnem otroku je precej večje od njegove produkcije. Otrok namreč razume besede, ki poimenujejo predmetnost, ki ga obdaja, kar pokaže z demonstracijo.

Kmalu po prvem rojstnem dnevu, mogoče tudi nekaj mesecev kasneje, odvisno od mnogih dejavnikov, se že pričenjajo pojavljati prve besede za predmete. Med zgolj razumevanjem in govornim izražanjem torej preteče kar nekaj časa. Kljub majhnemu besednemu zakladu, omejenemu na nekaj onomatopoejskih besed, otrok uspešno vzpostavlja komunikacijo z okoljem, predvsem domačim. To mu uspe, ker še vedno uporablja določene glasove, ki jih njegovo okolje dobro pozna, spremljajo pa jih tudi geste.

V obdobju od enega leta do šestnajstih mesecev se otrok uči simbolov oziroma jezikovnih pomenov in predstav.

Ko mati govori z otrokom, se prilagaja njegovemu kognitivnemu razvoju. Njeno obnašanje je didaktično, saj mu stvar, o kateri govori, skoraj vedno tudi pokaže. Otrok, ki kaže veliko željo po komunikaciji, skuša besedo ponoviti, hkrati pa jo poveže s konkretno stvarjo. V začetku je otroški govor namreč zelo konkreten. Za vsako besedo, ki jo izgovori, stoji njena konkretna podoba. Pomen otrokovega bebljanja je mogoče razbrati le iz konteksta, saj lahko ena beseda pomeni veliko stvari. Na koncu te faze se simboli izčistijo, vsaka stvar počasi dobiva svoj simbol tudi v nastajajočem otrokovem slovarju. Temu se prilagaja tudi mati. Konkretno fizične intervencije, npr. kazanje predmeta, nadomešča verbalna. Otrok je sposoben razumeti tudi zapletenejša stavčne strukture. Razumevanje mu olajšamo s tem, da zaimke nadomestimo s samostalniki. Otrok je po mnenju S. Braunwald v tem obdobju že na robu sintakse.

V obdobju od šestnajstega do dvajsetega meseca otrokov besedni zaklad obsega že okoli 400 besed. Na začetku tega obdobja je otrok komaj sposoben sestaviti stavek iz dveh besed, na koncu pa njegov repertoar že sestavljajo dvobesedne povedi. Spozna tudi temeljne semantične odnose.

Medsebojno prizadevanje matere in otroka, da bi komunicirala drug z drugim, je neprecenljivo pomembna spodbuda pri ustvarjanju nezavedne prilagoditve med obema. To pa povzroči, da mati prilagodi svoje obnašanje in govor situaciji.

Komunikacija med materjo in otrokom se razvije v rutino, kjer otrok že vnaprej ve, kaj naj pričakuje in kako naj odgovori. S tem vidikom, ki je pomemben za razvoj govora pri otroku, se je ukvarjal Bruner¹². Otrok dobi informacijo o jeziku v družinskem okolju, predvsem v komunikaciji z mamo. Te informacije kasneje v razvoju jezikovno izrazi.

Brunerjeva ideja o pomembnosti socialnega konteksta pri učenju jezika je povezana s Piagetovo idejo, da mora otrok pojem najprej razumeti, šele nato ga lahko jezikovno izrazi. Njuni stališči se razlikujeta predvsem glede pomembnosti, ki jo pripisujeta socialnemu okolju. Pri Brunerju je torej močno prisotno sociolingvistično stališče, kar potrjuje tesno povezanost psiho- in sociolingvistike. Brunerjev pogled se razlikuje tudi od stališča Noama

¹² Harris & Coltheart (1989), str. 38.

Chomskega. Bruner meni, da pri razvoju jezika verjetno ne gre toliko za prirojeno jezikovno zmoglost kot za določeno prirojeno človeško dejavnost, ki ob opazovanju načina rabe jezika omogoča izpeljavo jezikovnih pravil. Pri tem prirojenih jezikovnih predispozicij ne izključuje popolnoma, marveč poudarja, da le-te ne morejo delovati, dokler otrok ne pridobi določenih izkušenj, ki mu jih posreduje socialno okolje.

Do optimalne situacije, kjer lahko otrok doseže zavidljivo stopnjo v razvoju govora in mišljenja, prihaja, če so vsi dejavniki, ki vplivajo na razvoj govora in mišljenja, med seboj usklajeni. Če tega ni, je stopnja razvoja temu ustrezno nižja. Lahko se celo zgodi, da pride do motenj tako v govoru kot v mišljenju. S tem problemom se ukvarjajo predvsem psihologi.

Pomembno vlogo pri razvoju govora in mišljenja imajo sociološki dejavniki, ki vplivajo tudi na nekatere psihološke dejavnike. Lahko rečemo, da so le prirojene predispozicije tiste, ki so nekako imune nanje. Socialni položaj družine, izobrazbena struktura staršev in širše družbeno okolje so pomembni dejavniki pri oblikovanju otrokovega govora. Prvo izbiro jezika za otroka naredijo starši. Še posebej je to pomembno pri dvojezičnih družinah ali na področju, kjer se jezik okolja razlikuje od L_1 staršev. Tudi število otrok v družini je pomemben dejavnik. Prvemu otroku na eni strani postavljajo več omejitev, na drugi pa se z njim več in bolj intenzivno ukvarjajo, kar seveda ni pravilo, se pa pogosto dogaja. Otrok je deležen predvsem komunikacije med njim in odraslim, medtem ko se drugi otrok sreča tudi z odnosom otrok - otrok. S tem se širijo njegove izkušnje, ki jih v lingvistični fazi jezikovno izrazi. Otrok, ki obiskuje vrtec, prav tako dobi možnost širjenja izkušenj v različnih komunikacijskih položajih.

3 ANALIZA GRADIVA

V naši analizi smo pri deklici (J), stari 32 mesecev, najprej preverili govorno razumevanje, nato pa še govorno izražanje. Pri opazovanju smo uporabili predmete, ki jih je J dobro poznala, zato pri poimenovanju predmetov ni bilo nobenih težav.

Pri govornem razumevanju je bila naša pozornost usmerjena predvsem na prostorske relacije. Deklica je morala dati list v mapo, svinčnik pod mizo, manjši tovornjak je položila na večjega. Vse te ukaze je pravilno izvršila, iz česar sklepamo, da pozna¹³ pomen predlogov v, na in pod. Ko smo od nje zahtevali, naj da svinčnik med oba tovornjaka, ukaza ni izvršila.

Naša izkušnja torej potrjuje rezultate raziskav, ki jih navaja Ljubica Marjanovič-Umek. Raziskave pravijo, da se otroci naučijo predlogov, ki izražajo prostorska razmerja, v naslednjem zaporedju: "v / na / poleg / za / pred / med / zadaj / spredaj."¹⁴

Predloga v in na najdemo že v aktivnem besednjaku¹⁵ dve do dve leti in pol starega otroka. Tema dvema predlogoma triletni otroci dodajo še predlog pod. Ostali predlogi se razvijejo do šestega leta, ko naj bi otrok že poznal pomen celotnega korpusa predlogov za izražanje prostorskih razmerij. Vendar tudi ta trditev ni absolutna, kajti že v naši raziskavi, ki je sicer zajela majhen vzorec otrok, se pojavi izjema. Deklica (JA), stara šest let, verjetno še ne pozna pomena predloga pod, ki naj bi se pojavil že pri treh letih. Našo trditev lahko dokažemo s primeroma. Na vprašanje Kje je nož? JA odgovori S cajngam si ga pokrila., na vprašanje Kje je svinčnik? pa sploh ne odgovori. Obakrat bi morala v odgovoru uporabiti predlog pod. Tudi predloga med JA pri šestih letih še ne pozna.

¹³ Izraz pozna mi pomeni tako razumevanje kot aktivno uporabo besede v govoru.

¹⁴ Marjanovič-Umek (1990), str. 48.

¹⁵ V članku vseskozi mislim in obravnavam le aktivni slovar otroka.

Do podobnih rezultatov pridemo tudi pri opazovanju govornega izražanja. J namreč svoje poznavanje pomena predlogov v, na in pod dokaže v govoru. Na vprašanje Kje je list? bi se odgovor moral glasiti V mapi., J pa odgovori s prislovom tukaj, ki ga dopolni še s krettno roke. Podobno se glasi odgovor na vprašanje Kje je svinčnik?. V enem primeru je J združila oba elementa, in sicer prislov in predlog. Tukaj noter pod mizo. se je glasil odgovor na vprašanje Kam si se skrila?. Aktualni izraz je dopolnila še z njegovo referenco in tako sporočilo naredila razumljivo tudi sprejemniku govornega sporočila. Odgovor, v katerem je edini element prislov kraja tukaj, ki ima deiktično funkcijo, kaže namreč na predmet v konkretnem položaju, je razumljiv le soudeležencem komunikacije.

Proces razumevanja in vključevanja predlogov v otrokov besednjak je odvisen tako od zunanjih kot od notranjih dejavnikov, o katerih smo že govorili. Vrzel, ki je pri uporabi predlogov nastala pri JA, lahko utemeljujemo z vrsto zunanjih dejavnikov, med katerimi je najpomembnejši prav gotovo ukvarjanje z otrokom. Komunikacija med starši in otrokom je namreč prvi pogoj za uspešno učenje otrokovega prvega jezika (L_1). V takšni komunikaciji, ki je pogosto didaktična, pa JA ni sodelovala prav pogosto.

J pri dveh letih in pol že pozna vse osnovne barve. Pri dveh letih in osmih mesecih pa smo preverjali njeno sposobnost poimenovanja lastnosti predmetov. "Med pridevniškimi pari, ki so vezani na pojem količine in dimenzije, se najprej razvijeta para "veliko - malo", "velik - majhen", nekoliko kasneje para "dolg - kratek", "visok - nizek", sledijo pa še pari "debel - tanek", "globok - nizek", "širok - ozek"."¹⁶

Pri naši raziskavi razumevanja pridevnikov za izražanje količine in dimenzij smo uporabljali metodo govornega izražanja. Punčka razume pridevnike veliko, malo, velik, majhen, ne pozna pa še pomena pridevnikov dolg, kratek, visok, nizek. Loči med majhnim in velikim predmetom, kar govorno izrazi: Še ena mejna slika. Vprašanju Kakšna je pa ta? sledi odgovor Ta je velka. Kljub temu pa še ne zna odgovoriti na vprašanje Kateri tovornjak je manjši?. Mesec dni kasneje (2; 9, 20) na vprašanje Kateri kamen je večji? že smiselno pravilno odgovori (Ta je majši.). Zanimivo je, da je J posplošila besedo manj, kar je v nasprotju s trditvijo Donaldsona in Balfaurja, ki ju navaja Ljubica Marjanovič-Umek. "Donaldson in Balfaur opisujeta študijo, v kateri sta otrokom, starim tri in pol do štiri leta pokazala slike, na katerih sta bili narisani dve jablani z različnim številom jabolok. Otroke sta spraševala "Na katerem drevesu je več jabolok?" ali "Na katerem drevesu je manj jabolok?" Veliko otrok je v obeh primerih odgovorilo tako, kot bi jih spraševali "Kje je več?" Otrokom je torej v določenem starostnem obdobju pomen besede "manj" enak pomenu besede "več". Avtorja menita, da gre za tako imenovani razširjeni pomen besede "več", ki tako zajema tudi besedo manj, vendar velja poudariti, da otrokom v tem razvojnem obdobju beseda "manj" ne pomeni isto kot odraslim beseda "več"."¹⁷

Na podlagi naše raziskave zaradi premajhnega vzorca sicer ne moremo trditi, da otroci, katerih L_1 je slovenščina, posplošujejo besedo manj, vendar obstaja možnost, da je do razlik v posploševanju prišlo zaradi različnih jezikovnih okolij, kar bi bilo potrebno podrobneje raziskati.

Vse naštetje značilnosti se kažejo tudi v spontanem govoru deklince, stare dve leti in devet mesecev, ki bo predmet naše raziskave.

Od 145 povedi, ki jih je punčkina mamica posnela na kaseto, jih je 75 enostavnih, dve sta podredno zloženi, ena priredno, 12 jih je solednih (2 zvalniški, 1 medmetna, 4 členkove,

16 Marjanovič-Umek (1990), str. 46.

17 Marjanovič-Umek (1990), str. 46.

5 z izpostavljenim stavčnim členom), 3 povedi so povedi s pastavkom, ena s polstavkom, neglagolskih pa je 51. Tretjina povedi je neglagolskih, prevladujejo predvsem medmetne. Od glagolskih povedi jih je le petina večstavčnih. Ti rezultati potrjujejo trditve Gvozdjeva, da se otroci med 22. in 36. mesecem učijo slovnične strukture stavkov. Počasi se namreč veča tudi število večstavčnih povedi.

Zanimiv je potek intonacije v J govoru. Kar 41 (28,28%) od skupaj 145 povedi ima namesto zaključne kadence antikadenco. Gre za povedi, kjer J ali ponavlja mamine povedi ali odgovarja na dopolnjevalna vprašanja. Z antikadenco opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki sicer imajo padajočo intonacijo.

Sprašujemo se, kje je vzrok takšni razporeditvi antikadence. V prvem delu smo med značilnostmi govora odraslih v komunikaciji z otrokom omenili, da mati pogosto končuje poved z antikadenco. V tem primeru intonacija predstavlja signal otroku, da se pričakuje odgovor. Punčka je torej lahko intonacijo posplošila iz govora odraslih. Ker se antikadenca pogosto pojavlja v kombinaciji z dopolnjevalnimi vprašanji in v odgovoru na le-to, je mogoča tudi razlaga, da je posplošeno pravilo, v katerem dopolnjevalnemu vprašanju sledi dvig glasu. Materino dopolnjevalno vprašanje se je končalo s spustom glasu, dekličin odgovor pa se zaključi z dvigom. Tako je poved intonacijsko sklenjena tudi po "novem pravilu". Na oblikovanje individualnega pravila pomislimo tudi zato, ker se taka razporeditev intonacije v našem gradivu ne pojavlja pri nobenem drugem otroku.

Razvoj stavčne strukture lahko opazujemo kar na konkretnem primeru. J (2; 9, 10) zahtevo izraža na več načinov, najprej samo s kratkim nedoločnikom: Odpet. (Odlepi!) Temu v drugem koraku doda še osebni zaimsek. Ti odpet.

V drugem primeru kratkemu nedoločniku v drugi fazi sledita dva velelnika v 2. osebi ednine.

Plit. Dej mi pumagi.

Lahko pa velelniku sledi tudi kratki nedoločnik.

Dej posnet kaseto.

Zahteve so ilokucijska dejanja¹⁸, njihov namen je naslovnika spodbuditi k določenemu dejanju ali ga od njega odvrniti. Izrazimo jih lahko na posreden ali neposreden način. Neposredno jih je mogoče izraziti z rabo performativa¹⁹ v povednem naklonu sedanjika, z velelnikom glagola, ki opisuje zaželeno dejanje, ter z naklonskim glagolom. Posredno jih izražamo z odločevalnim vprašanjem (Ali bi lahko? Ali bi hotel?) ali z izrekom²⁰ v povednem naklonu, ki naslovniku predstavlja namig (Posoda ni pomita.). Izbira izraznega sredstva je odvisna od družbenega razmerja med sporočevalcem in naslovnikom, od moči in položaja ter družbene razdalje²¹. Gradivo kaže, da punčka pri dveh letih in devetih mesecih

18 Austin je pojem govornega dejanja razčlenil na tri sestavine, in sicer na lokucijsko dejanje (dejanje izrekanja), ilokucijsko dejanje (vplivanjsko dejanje) in perlokucijsko dejanje (dejanje učinkovanja), kajti nekaj reči največkrat pomeni učinkovati na naslovnika. Za izražanje istega ilokucijskega dejanja imamo na voljo različne možnosti. Njihova izbira je odvisna od sporočevalčeve ocene, kako bo izbrana možnost učinkovanja na naslovnika.

19 Performativ označuje, "da je formulirati izrek izvesti neko delo - normalno nam ne pomeni, da je zgolj nekaj reči" (Austin (1990), str. 18). Gre za skupino glagolov, ki so preoblikovalci (prostiti, obljubiti, opozoriti, imenovati, krstiti...), če so rabljeni v prvi osebi ednine ali množine, v povednem naklonu in tvornem načinu. Performativni stavek si moramo razlagati skupaj z neko določeno dejavnostjo. Ime pomeni, da z besedo vplivamo na preoblikovanje dejanja.

20 Termin izrek uporabljam v istem pomenu, kot ga uporablja prevajalec Austinove knjige *Kako napravimo kaj z besedami*. Izrek nam pomeni isto kot poved.

21 Kunst-Gnamuš (1991/1992), str. 9.

zahteve izraža neposredno v komunikaciji s starši in z drugimi osebami. Otrok pri treh letih torej še ne upošteva vprašanja družbenih razmerij, kar lahko vidimo na gradivu. Na sogovorca se vedno obrača v drugi osebi ednine, vikanja v njegovem govoru ni. Govor otroka je egocentričen, zato visoko ocenjuje svojo pravico izrekat zahteve.

Medtem ko deklica, ki še ni dopolnila treh let, svoje zahteve izraža le neposredno, pa deček, star štiri leta in tri mesece, zahtevo že izrazi posredno, z odločevalnim vprašanjem.

Žan (4; 3, 28) Maš kakšen list?

Njegov govor kaže, da je pri štirih letih že začel upoštevati različna družbena razmerja. Zahtevo večkrat opremi tudi z vljudnostnim vprašanjem, ki izraža prošnjo za dovoljenje, soglasje.

Žan (4; 3, 28) Sej lahk, ne?

Seveda se kategorija vljudnosti v govoru ne pojavi šele pri štirih letih, marveč že prej. Zasledimo jo že v govoru deklice. Ko mami izroča neko stvar, svoje dejanje pospremi s povedjo.

J (2; 9, 10) Mami, izvoli. Izvoli.

Obe povedi se zaključita z dvigom glasu. Če upoštevamo rezultate analiz govora odraslih v komunikaciji z otrokom, ki pravijo, da se povedi odraslih končajo z antikadenco, ko pričakujejo odgovor, potem lahko sklepamo, da punčka posnema govor odraslih. Ker pričakuje odgovor, to je vljudnostni hvala, je poved zaključila z dvigom glasu. Naše gradivo ne zajema dovolj velikega vzorca, da bi lahko rezultate sploševali, zato ne moremo natančno reči, kdaj se v otrokovem govoru pojavi upoštevanje vljudnostnih razmerij. Toda govor deklice, ki smo ga zapisali, dokazuje, da se je izrazov za vljudnostna razmerja do neke mere že naučila.

Zaradi pomanjkanja gradiva sicer ne moremo ugotoviti, kakšen je besednjak deklice in dečka, ki smo ju opazovali, lahko pa opazujemo razvoj slovničnih struktur. Iz primerjave gradiva ugotovimo, da je število odvisnih stavkov pri J (2; 9, 12) še zelo majhno. Tvorila je dva predmetna odvisnika od skupaj 145 povedi, kar je le 1.38%, pa še ta dva sta bolj na meji med zapovrstno povedjo, uvedeno s členkom, in predmetnim odvisnikom.

J (2; 9, 12) Lej, ko sem lepa. Lej, kuk je globoka jama. (Glej, kako sem lepa. Glej, kako globoka je jama.)

Tudi pri dečku iste starosti najdemo predmetne odvisnike, ki prevladujejo tudi v kasnejšem govoru.

Žan (2; 9, 16) Poglej, kaj bom jaz nardiu. Poglej, kaj bom jaz zdej narisu.

Triletni otrok je že sposoben tvoriti zapletenejše strukture. Pri Žanu (3; 3, 10) opazimo strukturo, ki je sestavljena iz protivnega priredja in dveh predmetnih odvisnikov prve stopnje.

Žan (3; 3, 10) Mislū sem, da bom klicu u vrtec, pa je mama Vida rekla, da nimajo telefona.

Poleg predmetnih otrok obvlada tudi:

- pogojni odvisnik;

Žan (3; 3, 29) Če pa ne bi bla velika, pa ne bi šlo.

Žan (3; 8, 1) Če bi imeli prikolico, bi jo pa priključili.

- namerni;

Žan (3; 3, 29) Počak, da boš vidla čevlje.

- prilastkov;

Žan (3; 5, 8) e živali so ble pa take navadne, ki so živele v gozdu.

- časovni;

Žan (3; 7, 13) Ko bom trideset, boma pa z mamico ista.

Žan (4; 7, 17) Tistga strička je tut kap zadela, ko je bil sto dve leti star.

- vzročni.

Žiga (5; 0, 26) To se ne ve, ker se v vodi ne vidi.

Od priredij smo že omenili protivno, pojavlja pa se tudi:

- vzročno;

Žan (4; 3, 28) Saj sem velik fant, pa se ne jokam.

- vezalno.

Žiga (5; 0, 26) In potem je pršu vouk, ki je biu princ, in je pršu reševat princeso.

Večstavčne povedi se torej pojavljajo že pri treh letih, sicer redko, a se njihovo število počasi veča. Otrokovi stavki postajajo daljši in vse bolj zapleteni. Gradivo kaže, da se najprej razvijejo predmetni odvisniki, med zadnjimi pa vzročni. Govor otroka, starega tri leta in pol, je razumljiv že skoraj 100%, čeprav se še vedno pojavljajo povedi, ki niso razumljive, ker ali niso slovnično pravilno strukturirane ali pa so nelogične.

Žan (3; 5, 8) Nato je bila črtasta pika.

Otroku je poved verjetno nekaj pomenila, čeprav ne vemo, kaj je bilo tisto, kar je imel v mislih. Ko smo ga vprašali, kaj misli s tem, nas je začudeno pogledal in še enkrat ponovil: Ja, črtasto piko, ne. Bil je začuden, da tega ne vemo. Izkaže se, da je njegov govor egocentričen, takšno je tudi njegovo mišljenje. Ne more si namreč predstavljati, da stvari ne vidimo tako kot on. Pri triinštiridesetih mesecih otrok tudi še ni sposoben dojeti, da se vse stvari spreminjajo, da se tudi človek stara. Misli, da bo zrasel in se postaral ter tako dohitel odraslega.

Žan (3; 7, 13) Ko bom pa trideset, boma pa z mamico ista.

Čeprav otrok pravilno uporablja kategorije časa, mu časovne relacije še niso povsem jasne, saj preteklik združuje s prislovom jutri, ki izraža prihodnji čas.

Žan (3; 5, 8) One živali so ble u cerkvici juter.

Od skladnje in pragmatike pogledjmo še k morfologiji. Naše gradivo kaže, da otrokom kategorija množine ne dela težav. Več težav imajo pri dvojini, predvsem pri glagolu.

J (2; 9, 20) S teto Mimitom mamometle.

Deklica je namesto prve osebe dvojine uporabila končnico za prvo osebo množine. Tudi samostalnik je namesto v dvojino postavila v množino. Za samostalnik lahko navedemo še en primer.

J (2; 9, 20) Dvej metle pomejtam.

V tem primeru deklina ni izbrala pravilnega sklona za izražanje sredstva dejanja, v prvem pa je za samostalnik ženskega spola, ki spada v tretjo žensko sklanjatev, posplošila rodniško končnico prve moške sklanjateve.

Težave z rodniško končnico opazamo tudi pri fantku. Žan (2; 11, 11) Jaz bom šou pa s kolo. (A s kolesom boš šel?) Ja, s kolesom.

Negotovost ob določeni morfološki obliki otrok izraža z določeno spremembno glasom. Obliki, ki je še ne obvlada, se je sposoben tudi izogniti. Lahko pa se z odraslim igra besedne igrice tako dolgo, da iz njega "izvleče" obliko, ki jo želi slišati.

Po mnenju Ljubice Marjanovič-Umek²² otrok med tretjim in četrtem letom prepoznava spol. Naše gradivo kaže, da otrok poleg prepoznavanja spol tudi skoraj vedno pravilno uporablja. Seveda se pojavljajo tudi napake. Opazili smo, da je deklica nekajkrat uporabila končnico za moški namesto za ženski spol.

J (2; 9, 20) Piški so tam dol. (Piške so tam dol.)

Srednji spol je v govoru deklice sicer prisoten,

J (2; 9, 20) Bo jutro zdravilo tete Zvonka prnesla.

vendar se pojavlja tudi maskulinizacija srednjega spola.

J (2; 9, 20) Mami, to jest rada mlek kuham. Mlek je beu.

Deček pri treh letih in sedmih mesecih v svojem govoru upošteva spremeno končnic pri samostalniki prve moške sklanjatve.

Žan (2; 7, 13) Bil sem pri Matkovih.

Ta primer ni naključen, saj deček spremeno končnice uporablja konstantno. Njeno vraščeno v sistem potrjuje dejstvo, da nas večkrat popravi, če je v svojem govoru ne upoštevamo. Verjetno ga je tega nekdo naučil. Nasprotno pa spremene končnice ne uporablja pri lastnem imenu Žiga.

Naša analiza je pokazala, da otrok pri treh letih pozna predloge v, na in pod. Na vprašanje Kam si se skrila? punčka odgovori s prislovom kraja tukaj, ki ima deiktično funkcijo, saj kaže na predmet v konkretnem položaju. Prislov kraja otrok včasih dopolni tudi z njegovo referenco in s tem naredi sporočilo razumljivo.

Največ je enostavnih povedi, precejšen delež predstavljajo tudi neglagolske. Zanimiv je tudi potek intonacije. Kar 28.28% povedi se namesto s kadenco zaključijo z antikadenco. Antikadenco je otrok lahko posplošil iz govora odraslih, kajti posebnost govora odraslih v komunikaciji z otrokom je ravno v tem, da se veliko število povedi zaključijo z antikadenco.

Opazili smo tudi, da otrok v tem obdobju nima več težav z množino. Več nepravilnosti se pojavlja pri uporabi dvojine in srednjega spola, kar pa je lahko posledica izginjanja teh dveh kategorij iz govora okolja.

4 ZAKLJUČEK

Razprava je opozorila na nekatere značilnosti otroškega govora. Ena izmed njih je egocentričnost, na katero je opozarjal Piaget. Ob tej značilnosti moramo omeniti, da je egocentričnosti manj, če opazujemo otroka v skupini. Primeri kažejo, da si otrok poslušalca na neki način podredi, postopoma pa se nauči upoštevati tudi sogovorca in njegovo vedenje o temi sporočila. Odstotek egocentričnega govora, ki se po mnenju Vigotskega spremeni v notranji govor, se manjša sorazmerno z večanjem komunikativne kompetence. Otrok se mora poleg sintaktičnih in semantičnih pravil naučiti tudi strategij govora. Vseh teh pravil se uči skupaj, proces učenja pa poteka skozi besedilo. Otrok se uči na poseben način. Tako kot se je v zgodnji fazi učil glasov, se nato uči besed in slovničnih kategorij.

Tudi v naši analizi smo prišli do zaključkov, da je komunikacija med starši in otrokom prvi pogoj za uspešno učenje prvega jezika (po Vigotskem gre za spontano učenje, medtem ko je učenje tujega jezika nespontano). Opazovanje jezikovne rabe pa ne pokaže vedno natančne slike jezikovne kompetence, saj otrok lahko razume mnogo več, kot je sposoben izraziti, lahko pa uporablja tudi besede in slovnične strukture, ki jih ne razume popolnoma.

²² Marjanovič-Umek (1990), str. 31.

Pri analizi gradiva smo uporabljali metodi govornega izražanja in razumevanja, poudarek je bil namenjen prvi. Deklica, stara 32 mesecev, že pozna pomen predlogov *v*, *na* in *pod*. Zna jih tudi pravilno uporabljati. Pri dveh letih in pol pozna že vse osnovne barve, pri dveh letih in osmih mesecih tudi pridevnike veliko, malo, velik, majhen. Pri posnetih povedih smo opazovali tudi potek intonacije. 28,28% povedi se zaključuje z antikadenco, ki je značilna za govor odraslih v komunikaciji z otrokom. Iz tega sklepamo, da punčka posnema govor odraslih. Z antikadenco se zaključujejo povedi, s katerimi deklica odgovarja na dopolnjevalna vprašanja ali ponavlja mamine povedi. Z rastočo intonacijo opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki imajo sicer padajočo intonacijo.

Že naše gradivo, ki ni zelo obsežno, kaže, da je govor vsakega otroka fenomen zase. Z analizo gradiva sicer lahko postavimo določene okvirje razvoja otroškega govora, vendar moramo pri tem računati na različna odstopanja. Le-ta so lahko včasih zelo velika. Vse je odvisno od psiholoških in socioloških dejavnikov, zato jih je pri analizi pomembno opredeliti.

REFERENCE

- Anisfeld, Moshe (1984). *Language Development from Birth to Three*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 293 str.
- Austin, John L. (1990). Kako napravimo kaj z besedami? Prevedel Bogdan Lešnik. (Studia humanitatis). Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 206 str.
- Foster, Susan H. (1990). The communicative competence of young children. (Studies in language and linguistics). London, New York: Longman, 238 str.
- Harris, John (1990). *Early Language Development: implications for clinical and educational practice*. London, New York: Routledge, 265. str.
- Harris, Margaret, Coltheart, Max (1989). *Language Processing in Children and Adults. An Introduction. (Introduction to Modern Psychology)*. London: Routledge, 274 str.
- Kranjc, Simona (1992). Razvoj otroškega govora. Diplomski naloga. Mentorica: prof. dr. Breda Pogorelec. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 115 str.
- Kranjc Simona (1992/1993). Otroški govor. *Jezik in slovstvo* 38, št. 1-2, 19-28.
- Kunst-Gnamuš, Olga (1991/1992). Vljudnost in posrednost pri izrekanju zahtev. *Jezik in slovstvo* XXXVII, št. 1-2, str. 9-21.
- Marjanovič-Umek, Ljubica (1990). Mišljenje in govor predšolskega otroka. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 107 str.
- Piaget, Jean (1970). *Le langage et la pensée chez l'enfant. Etudes sur la logique de l'enfant. (Actualités pédagogiques et psychologiques)*. Neuchâtel, Paris: Delachaux et Niestlé, 213 str.
- Pogorelec, Breda (1990/1991). Sociolingvistika in besediloslovje. Predavanja. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Read, Charles (1986). *Children's Creative Spelling. (International Library of Psychology)*. London: Routledge & Kegan Paul, 160 str.
- Reich, Peter A. (1986). *Language development*. New Jersey: Prentice Hall, 387 str.
- Slosberg Andersen, Elaine (1992). *Speaking with style. The sociolinguistic skills of children*. London, New York: Routledge, 200 str.
- Vigotski, Lav (1977). Mišljenje i govor. Prevedel Jovan Janičijević. (Biblioteka Sazvezda 59). Beograd: Nolit, 398 str.